

POLITISK PSYKOLOGI

Anmeldelse af aktuelle bøger om politisk psykologi

Peter Berliner

Politisk psykologi handler om at frembringe forskningsresultater, der kan påvirke politiske beslutninger. Forskningsresultaterne udgør et argument, snarere end de er udtryk for en holdning. I artiklen beskrives fire aktuelle bøger, der udfolder dette perspektiv samt to aktuelle eksempler på forskning, der viser, hvorledes solid forskning har stort politisk potentiale. Begge er hentet fra forskning i følger af tortur og behandling af torturoverlevende. Det første eksempel er Basoglus (i British Medical Journal, 2006-2007) kritik af, hvorledes den aktuelle behandling af torturoverlevende på Forsknings- og Rehabiliteringscentret for Torturofre i Danmark ikke er forskningsbaseret, uden effekt og ude af trit med den aktuelle evidensbaserede viden inden for området. Dette er en social kritik af, hvorledes bevillinger ikke kommer målgruppen til gode. Det andet eksempel er samme Basoglus forskning, der viser at psykisk tortur har lige så stor negativ effekt på ofre som hård fysisk tortur (i Archives of General Psychiatry, 2007). Dette er et væsentligt argument mod den øgede accept af »mild« tortur som led i »kampen mod terror«. Det konkluderes, at forskning gennem denne form for vidensproduktion kan bruges aktivt til at skabe stadig større respekt for menneskerettigheder og sundhedsfremmende livsvilkår.

1. Indledning

Det er interessant at se, hvordan Frankrig producerer den ene verdenskendte intellektuelle efter den anden – Lacan, Derrida, Bourdieu, Deleuze – som er i stand til at påvirke debatten i en hel verden. Det er tankevækkende, at disse globale intellektuelle springer frem i Frankrig – og ikke i Danmark. Den sidste af typen var vel egentligt Søren Kirkegaard. I Frankrig står de i kø – Merleau-Ponti, Sartre, Camus, Lévi-Strauss, Althusser, Baudrillard, Foucault. Det er også tydeligt, hvorledes de har et klart samfundsanalytisk og samfundskritisk perspektiv i deres forskning. Det er endvidere tydeligt, hvor meget de i deres kritik har bidraget til udviklingen af det franske – og det globale – samfund. De har skærpet læsernes bevidsthed og påvirket

deres handlinger indenfor vidensproduktion, undervisning og konkrete forandringsprojekter. Og ikke mindst har de – hvilket er vigtigt i denne tid, hvor erhvervslivets målestokke åbenbart skal anlægges også på vidensproduktion – indtjent millioner og atter millioner euros til det franske samfund gennem bog salg m.v. De har også medvirket til, at Frankrig står tilbage med en stor del af den kulturelle kapital i et globalt perspektiv. Deres teorier handler ikke om tilpasning, men om overskridelser, udfordringer, nytænkning og tilblivelser. De handler ikke om at skabe social teknologi, som nogen kan bruge på andre, men om krav om at skabe respekt for det andet, lytte til det fraværende, afsløre de dominerende ideologiers begrænsninger, og skabe et ægte demokrati gennem respekten for det nye, det anderledes.

Det franske samfund har skabt en klangbund for disse teoriers udvikling gennem en anerkendelse af den intellektuelle som en særlig værdi i samfundet.

I *The Last of the Troubadours* skriver van Loon og Castagnetta om Bellmans sidste dage efter et liv fyldt med druk. I et kort øjeblik står Bellman og ser ud over fjorden – kongen er død og vennerne er forsvundet; vinden rusker i birketræet og efterårets kulde sætter ind. Der vil være is på fjorden i morgen.

And now, allow us to present Carl Michael Bellman himself, the last of the Troubadours, the man who was able to pour all of life into his songs but did not know how to live it, the philosopher of the pothouse, who carried gaiety into the drab experience of thousands of his neighbours, yet himself was forever the subject of a deep and self-devastating melancholia. And although he had been the trusted friend of a great king, it was by the merest of chances that he escaped dying in debtors' prison.

Sådan kan det gå intellektuelle i det ene århundrede efter det andet. De intellektuelles rolle har været både rost og udfordret. Det, at have en mulighed for at se igennem magtens retorik, og samtidig være en del af den dominerende klasse, har været et dilemma for intellektuelle gennem de sidste mange hundrede år.

Inden for psykologien er dette dilemma sjældent tematiseret. Kun undtagelsesvist er det blevet indskrevet som relevant for den forståelse, der ligger implicit i hele den psykologiske teoriudvikling og praksis. Dette er især relevant i en tid, hvor psykologien har gode muligheder for at udvikle sig i nye retninger, men hvor der også er en invitation til at blive en social teknologi.

Der er i de senere år udkommet flere bøger, der på forskellig vis reflekterer det politiske i psykologien. Den politiske psykologi har flere sider: én, der omfatter studier i grupperes politiske adfærd; én, der beskriver de politiske konsekvenser af forskellige psykologiske teorier; og én, der handler om psykologiens politiske ansvar (en god oversigt findes i Jost & Sidanius, 2004).

I denne anmeldelse – eller omtale – vil følgende bøger blive nævnt: Wilken: *Pierre Bourdieu*, 2006; Krag: *Mangfoldighed, magt og minoriteter*, 2007; Kuschel & Zand: *Fordomme og stereotyper*, 2007; og Lavik & Sveaass: *Politisk Psykologi*, 2005. Endvidere vil der som perspektivering blive omtalt aktuel forskning med mulige store konsekvenser for forståelser og fordelinger af (behandlings)ressourcer.

2. Viden som forandring.

I den omfangsmæssigt lille introduktionsbog til Bourdieu, får Lisanne Wilken elegant fremstillet den kendte, franske sociologs teori og dens politiske forankring og engagement. Det er en teori, der vil skabe forandring i form af social transformation:

For Bourdieu findes der to slags sociologi: kynisk sociologi og klinisk sociologi. Kynisk sociologi består i en forskningspraksis, hvor sociologen bruger sin viden om sociale forhold til at skabe en position for sig selv. Klinisk sociologi består i en forskningspraksis, hvor sociologen bruger sin viden til at udfordre den sociale orden i et forsøg på at ændre den (Wilken, 2005: 33-34).

Hvis vi skifter sociologi ud med psykologi, bliver det interessant, hvad vi så skal sætte ind i stedet for kynisk og klinisk. Ordet kynisk kan godt fastholdes, idet meget psykologisk forskning vel fører til en befæstelse af bestemte synspunkter gennem kampe om positioner inden for universiteterne og i den kliniske praksis. Den indgår således i en kamp om dominans inden for et felt, der har sin ganske egen praksis – og ikke måles ved eksterne kriterier, f.eks. graden af behandlingsmæssig effekt eller sociale forbedringer (men ved publikationer og positioner). Disse teorier kommer derved til at udøve det, Bourdieu kalder symbolsk vold, der består i at vedligeholde uligheder i samfundet (helt konkret ved f.eks. at kanalisere forskningsmidler og stillingsbesættelser over i projekter, der støtter éns teori).

Den kliniske sociologi i citatet dækker ikke ganske, hvad vi forstår ved klinisk psykologi – om end det omfatter dele af denne. Vi kunne tale om en transformativ psykologi, dvs. en psykologi, der aktivt bidrager til at skabe livsvilkår, som fremmer mental sundhed. Disse omfatter oplevelse af en vis grad af kontrol; mulighed for at bidrage til og modtage social støtte; deltagelse og aktivitet; meningsfuldhed og gensidig respekt (menneskelig værdighed).

Også forskning ses hos Bourdieu som en praksis, der skaber sociale grupper gennem klassifikation gennem sociale magtkampe. Psykologisk forskning – og praksis – kunne dog i en transformativ psykologi bidrage til at fremme såvel diskursive som sociale og materielle muligheder for, at alle

har adgang til de nævnte livsvilkår. Dette ville betyde en omfordeling af alle de tre kapitalformer, som Bourdieu udpeger i sine analyser: den kulturelle kapital, den sociale kapital og den materielle, økonomiske kapital. Det er en sådan omfordeling, der søges fremmet i *participatory action research*. I denne metode er der ikke *informanter*, men aktive medforskere og produktet af forskningsprocessen er ikke ejet af en udefra kommende forsker, men af de undersøgte selv.

Igennem forskning kan man også undersøge konsekvenserne af forskellige psykologiske praksisser med hensyn til, hvor meget omfordeling, de skaber. De sociale klassifikationer, der indsættes gennem praksis (herunder også forskningspraksis) kan undersøges. Udpeges bestemte grupper som særligt vidende i forhold til andre og udøvere af særlige funktioner som særligt privilegerede – og hvem udpeges da som dem, der er uden for denne kulturelle kapital?

Hvis vi ikke ser, hvorledes praksis skaber klasser af mennesker, så er vi fanget af det, Bourdieu kalder *méconnaissance*, en uvidenhed om de økonomiske og kulturelle kapitaler, der ligger bag den forskellige fordeling af muligheder i samfundet. Det sker ved, at den sociale orden fejlagtigt *naturaliseres* som den eneste mulige orden. Dette sker i Bourdieus teori ikke alene gennem sociale konstruktioner, men igennem disses forankring i historiske, politiske og sociale forhold.

Produktion og reproduktion af sprog er ifølge Bourdieu relateret til eksistensen af institutioner, der har magt til at definere, hvornår hvilke ytringer er acceptable, og som har magt til at tildele talere autoritet til at udføre talehandlinger (Ibid: 89).

Derved kan sproget så bidrage til den ubemærkede *naturalisering* af en bestemt social ulighed:

I demokratiske, mediebaserede samfund sker det nærmest umærkeligt og uden, at det er klart, hvem eller hvad afsenderen er. Det er de sproglige ytringer, vi hører i morgen-tv og i talkshows eller læser i gratis-aviser og i andre medier. Og som vi måske er tilbøjelige til at betragte som information eller som underholdning, men som også formidler en bestemt måde at anskue verden på; en anskuelsesmåde, som måske virker neutral, men som er relateret til de dominerende klasser og til magten (Ibid: 91).

Bourdieu's klassebegreb gør, at han kan se netop mediernes monopol på at nå ud til mange, som et middel til at en bestemt dominerende gruppe kan fastholde deres kulturelle kapital. Medierne er for længst ophørt med at stræbe efter en borgerlig offentlighed. De er i stedet blevet en skueplads for kamp om positioner, dominans, egne privilegier og magt til at definere kri-

terierne for denne form for kulturel kapital. Dette skaber ikke åben dialog, men ulige adgang til at deltage i debatten. Over for dette satte Bourdieu en forskning, der kunne skabe forandring. Han var kritisk over for mediernes manglende varetægelse af demokratiet samt den moderne stats manglende bestræbelser i retning af at skabe større lighed i adgangen til kulturel, social og materiel kapital:

Derfor er Bourdieus forskning i social reproduktion politisk; den har ikke bare til formål at afdække det, der foregår, og måderne, det foregår på. Den har også til formål at bane vejen for social forandring (Ibid: 80).

Wilkens introduktion til Bourdieus teori er sprudlende – næsten *Haiku*-agtig – i sine korte fremstillinger af Bourdieus egne omfattende og til tider kedsommelige tekster. Den giver et klart billede af den kritiske og socialt forandrende forskning, Bourdieu udførte. Han udfordrede de praksisser, der vedligeholder social ulighed.

3. Mangfoldighed, magt og minoriteter.

I Helen Krag's lærebog om minoriteter anvendes en fremstilling, der netop vil forandre. Den vil forandre vores opfattelse, men også vores praksis inden for feltet – og den vil udfordre den ulighed, der er mellem majoritet og minoritet. Om forskning står der bl.a.:

Fra et etisk perspektiv er det også vigtigt, at al forskning, som har kontakt til minoriteter, enten i undersøgelsesfasen eller efter at man har sendt resultater af sine analyser ud, ændrer forholdet mellem majoritet og minoritet, netop fordi ny viden og ny tolkning om en minoritet, som ellers måske ikke har sin egen stemme, ændrer på de ulige vilkår mellem grupperne. Derfor har man ideelt set også en forpligtelse til at give de grupper, man undersøger, mulighed for at få indblik i den forskning, man har gennemført (Krag, 2007: 32).

Hele bogen er et bidrag til ikke at indskrive minoriteterne i *naturaliserede* begreber hentet fra forskning, der er foretaget fra majoritetens perspektiv. I stedet åbnes der for en mangfoldighed af definitioner – kulturelle, juridiske, etc. – hvorfra majoritet og minoritet kan udpeges gennem klassifikation. Denne klassifikation er altid udtryk for en magt, men med forskellige konsekvenser: et menneskerettighedsperspektiv vil have andre konsekvenser end et »race-teoretisk« eller nationalistisk. Dette gælder ikke mindst inden for forskningen, hvor objektiverende forskning kun vanskeligt kan indgå i

forbindelse med demokratisering, idet demokratisering fordrer en dialog med de mennesker, som forskningen undersøger.

Dette blev i øvrigt tematiseret i en spændende debat, der udspandt sig i *Forskningsnetværket Etniske Minoriteters Sundhed* i januar 2007. Den handlede om, hvem der besidder magten mht. at bestemme, hvad der skal forskes i og definitionsmagten over, hvad der er etisk forsvarligt i forskningen – når det handler om etniske minoriteter.

Der er aktuelt internationalt en stor diskussion om de etiske aspekter i forskning med/i etniske minoriteter, flygtninge, asylansøgere og grupper undertrykt af organiseret vold – hvilket blandt andet har vist sig ved debatten om den Rettighedsbaserede tilgang (også inden for forskning). I Canada har the National Aboriginal Health Organization og The British Columbia Aboriginal Capacity and Research Development Environment vedtaget retningslinjer for etisk acceptabel forskning i First Nations grupper. I disse komiteer sidder der selvsagt repræsentanter for de udforskede grupper. Der findes en fin oversigtartikel om dette, nemlig J. Ball (2005) *Restorative Research Partnerships in Indigenous Communities*.

Endvidere peger flere gode oversigter over forskning i flygtninges og internt fordrevne gruppers sundhed på nødvendigheden af, at forskningen udføres på en involverende og deltagende måde, således at de undersøgte egne perspektiver og kapacitet styrkes og udvikles gennem forskningen – bl.a. Boyden *et al.* (2006):

Hence, a key recommendation from our study concerns the need for participatory baseline research with war-affected children that highlights specific threats to their well-being, their responses to the many adversities of conflict, and the resources and assistance to which they have access (Boyden *et al.*, 2006: 75).

Hvorledes et program, der omfatter intervention og aktions forskning, kan involvere lokale ressourcer og medvirke til kapacitetsopbygning – også inden for forskning på lokalt niveau – er f.eks. beskrevet i en artikel af Eisenbruch *et al* (2004). Der er en stor opmærksomhed på, at forskning skal føre til lokal kapacitetsopbygning. Og på hvorledes nogle former for forskning ellers – af de undersøgte og andre – kan ses som udnyttelse.

Helen Krag's bog om forholdet mellem mangfoldighed, magt og minoriteter er et anskueligt og livfuldt eksempel på en teorifremstilling, der fastholder dette etiske perspektiv. Den viser, hvorledes selve klassifikationen af de andre kan medføre voldsomme konsekvenser i form af udelukkelse og i sidste ende konflikter og endda folkedrab – eller kan føre i retning af øget respekt for de basale menneskerettigheder. Det er en etisk forpligtelse at undersøge disse konsekvenser i enhver diskursiv og praktisk handling inden for feltet – såvel praksis som forskning.

4. Fordomme og stereotyper

Kuschel og Zand går dybere ind i selve klassifikationsprocessen og beskriver, hvorledes kategoriseringer finder sted i grupper og individer. Denne socialpsykologiske proces kan forklares ved et økonomi-princip, idet kategorier opdeler en ellers kaotisk verden i genkendelige komponenter. Men dette kan føre til fordomme og stereotyper, når det anvendes på andre mennesker og grupper af mennesker. Fordomme defineres som holdninger, mens stereotyper defineres som fælles sociale repræsentationer, dvs. en diskursiv udpegning af, hvordan de andre er.

Det beskrives, at vi stadig mangler viden om, hvordan stereotyper breder sig i det sociale landskab,

Thi ved at kende spredningsprocesserne vil man også kunne sprede korrigerende opfattelser af negative, overgeneraliserende og nedværdigende stereotyper. Studier af stereotyper er ikke udelukkende en akademisk, teoretisk beskæftigelse, men er i lige så høj grad nødvendige for at kunne neutralisere eller forandre skadelige fremstillinger af andre grupper (Kuschel & Zand, 2007: 46).

Det vises med talrige, gode eksempler, hvorledes stereotyper vokser frem, oftest knyttet til bestemte sociale magtrelationer – såsom slavehandel eller krige mellem nationer. Og derfor er de så svære at ændre. Det er ofte majoriteten eller de dominerende klasser, der formulerer de sociale stereotyper, der knyttes til bevarelse af magten. Derfor kan de ikke modbevises selv gennem nok så mange eksempler, der viser deres fejlagtighed konkret. Der er en magtrelation, der støtter stereotypen og samtidigt begrunder sig i den. Dette sker i dag ofte gennem massemediernes beretninger om f.eks. minoritetsgrupper. Den, der kontrollerer medierne, kontrollerer »sandheden«, står der på side 136 – og der gives et godt eksempel på dette med et citat fra Jensen (1996), der påpeger, hvordan journalister eller de af medierne inviterede eksperter beskriver et mord i en tyrkisk eller pakistansk familie som et rituelt familieopgør. Det ville svare til, at beskrive et jalousimord i en dansk familie som en kulturelt betinget ældgammel skik på de nordiske breddegrader. Journalisterne glemmer i beskrivelsen af den tyrkiske eller pakistanske familie at beskrive, at mord er lige så forbudt i Tyrkiet og Pakistan som her i Danmark.

På den måde bidrager medierne til at tegne stereotype billeder af hele befolkninger, f.eks. aktuelt den irakiske. En gang imellem brydes billedet gennem interviews med almindelige mennesker, som journalisterne ikke møder i kritiske situationer. Men disse interviews kommer ofte til at stå som en *undtagelse* fra det generelle billede. På den måde opretholdes en dramatiseret fremstilling af, at alle fredelige, almindelige mennesker er undtagelsen og i fare. Jagten på den store nyhed, dramaet, det forfærdelige, gør, at me-

dierne – for at bevare markedsandele, magt og kulturel kapital – bidrager til udviklingen og fastholdelsen af stereotyper og fordomme.

Stereotyper og fordomme er ikke uforanderlige, men for at ændre dem må vi forholde os til dem, og ikke blot tage afstand fra dem. *Gør vi ikke det, kan vi få en verden, hvor alle mistænker alle, og hvor fordommene og stereotyperne spreder sig som tordenfluer og dræbersnegle i en regnfuld sommer*, skriver Kuschel og Zand (side 162) og henviser (på side 145) til Martin Luther Kings berømte tale fra 1963, hvori han sagde:

Jeg har en drøm. Jeg har den drøm, at mine fire små børn en dag må leve i et land, hvor de ikke vil blive bedømt ud fra deres hudfarve, men ud fra deres karakter.

Den drøm lever stadig. Og bogen er et bidrag til at få den til at blive til virkelighed. Det er anvendt socialpsykologi, der vil forandre de sociale muligheder og forståelser. Det er politisk psykologi af fineste art – funderet i forskning og med det anvendte aspekt trukket klart frem.

Kuschel og Zand viser, hvorledes også forskningen må udfordres, hvor den søger at legitimere diskrimination gennem foregivelse af videnskabelighed. Dette kan imødegås gennem en kritik af det forskningsmæssige grundlags begrænsning. Som et eksempel udfordres race-begrebet. Dette var – og er – uvidenskabeligt, fordi det ikke er muligt biologisk entydigt at diffentiere mellem de såkaldte »racer«, og fordi der findes større variationer inden for de postulerede racer end mellem dem. Det foreslås, at begrebet race afskaffes, idet det er uvidenskabeligt. Og fordi det ville betyde, at vi måtte forklare diskriminerende handlinger på anden måde end ved at forklare dem som udslag af »racisme«. Straffelovens § 266b kunne godt undvære ordet »race«, uden at miste sit sigte:

Den, der offentligt eller med fortsæt til udbredelse i en videre kreds fremsætter udtalelse eller anden meddelelse, ved hvilken en gruppe af personer trues, forhånes eller nedværdiges på grund af sin race, hudfarve, nationale eller etniske oprindelse, tro eller seksuelle orientering, straffes med bøde eller fængsel indtil 2 år.

Det er en god paragraf til at stoppe diskurser, der skaber forskelle gennem forskelsbehandling, nemlig ved at forhåne hele grupper en bloc.

5. Politisk Psykologi

Lavik og Sveaass' bog er en introduktion til forskellige aspekter af politisk psykologi, som de definerer som studiet af interaktionen mellem psykologiske og politiske fænomener. Dette handler både om psykologiske analyser

af deltagere i politiske processer og om studier af, hvorledes politisk bestemte livsvilkår påvirker grupper og individers mentale sundhed, livskvalitet og deltagelsesgrad.

Der fokuseres mest på situationer, hvor der sker åbenlyse brud på menneskerettigheder, såsom krig, folkedrab, tortur, tvungen migration, mv. En stor styrke i bogen er, at den tager psykologisk forskning fra andre dele af verden end Nordamerika og Europa med, blandt andet er der et spændende kapitel om udviklingen af vidnesbyrdsmetoden i Chile og frigørelsespsykologien i Mellemamerika.

I bogen vises de muligheder, man i psykologisk praksis og forskning har for *ikke* at underlægge sig de dominerende diskurser i samfundet og for at etablere perspektiver, der fremmer basale menneskerettigheder. Dette viser de blandt andet igennem en refleksion over den misbrug af psykiatri og psykologi, der finder sted såvel i diktaturer som i mere demokratiske samfund. De giver et eksempel fra det tidligere Sovjetunionen i Khrustsjovs periode:

Den »mildere vind« i denne tiden førte til en større bevissthet om menneskerettighetene blant russiske intellektuelle, men slike ideer var farlige for den totalitære stat. Her fik regimet god hjelp fra en liten, men innflytelsesrik gruppe av partitro russiske psykiatere som hadde utviklet diagnostiske kategorier som var velegnet til å stigmatisere dissidenter. En sentral person blant disse var professor Andrei Snezhevsky, direktør for Institutt for psykiatri ved Vitenskaps Akademiet i Moskva. Han hevdet at schizofreni kunne manifestere seg ved lettere vrangforestillinger og »reformistiske ideer« om politiske spørsmål (Lavik & Sveaass, 2005: 160).

Om retsopgøret – efter 2. verdenskrig – i Norge skriver de, at dette førte til lignende misbrug af psykiatri, f.eks. i redegørelsen vedrørende »tyskerjentenes« børn (man regner med, at der var 40.000 – 50.000 »tyskerpiger« i Norge og et tilsvarende antal i Danmark):

Direktøren fra Gaustad sykehus ble da anmodet om at avgi en udtalelse til det såkalte »krigsbarnsudvalget«. Den forelå 10. august 1945 og inneholder blant annet følgende resonnement: »Antar man rent skjønnsmessig at halvparten av de piker det gjelder er arvemessig mindreverdige, skulle man anta at ca. 2500 av de 9000 barn har arvet sjelelige defekter som selv ikke den omhyggeligste oppdragelse eller beste miljø ville kunne rette i betydelig grad. Dertil kommer at ca. 2000 barn som er normalt begavet også har en åndssvak mor og altså er bærere av defekte anlegg som de kan bringe videre til eget avkom. Hvis også deres tyske fedre er mindreverdige vil alle disse tall øke betraktelig.« (2005: 167).

På side 168 skriver de, at:

Direktøren klarte ikke i denne situation å skille en videnskapelig vurdering fra en ideologisk. Det var også flere andre eksempler på overtramp og tilsløring av grensene mellom vitenskap og ideologi under rettsoppjøret slik som bruk av data om NS-medlemskap uten samtykke, nedverdiggende karakteristikk ved kliniske beskrivelser av enkeltmennesker og ukritiske tolkninger av forskningsmateriale (2005: 168)

Lavik og Sveaass påpeger således, hvorledes psykiatri og psykologi kan bruges til udpegning af fjender – med bestemte træk. Det er tankevækkende, at denne form for udpegning stadig finder sted her i Danmark. Dette sker f.eks. når Svend Arvid Birkeland i en kronik i Politiken (18.10. 2006) skriver, at vi kan (gen)kende mulige nutidige terroristers mentale træk ud fra resultaterne fra mentalundersøgelser af allerede tilfangetagne og dømte tyske nazister og ligeledes dømte danske håndlangere (efter besættelsen af Danmark 1940-45). Der er her tale om nedværdiggende, psykologiske karakteristikk af enkeltmennesker samt ukritiske tolkninger af forskningsmateriale. Hele Birkelands omtale af de fængslede personer er præget af negativ stigmatisering. Vi hører om, hvorledes de var bange for at dø ved henrettelse, og dette fører til en triumferen: »Men inden da var han og de 20 andre anklagede blevet undersøgt af psykologer og psykiatere, og det fik sandelig maskerne til at falde af de førhen så magtfulde guldfasaner«. Derefter benævnes de dødsdømte i flæng »de hårdest belastede« og »terrorister«. Dernæst beskrives det, hvorledes en af fangerne endte med at være opgivende, slap og grædende og præget af dødsangst. Dette beskrives som en del af hans psykologiske profil. Derefter følger en beskrivelse i nedværdiggende vendinger. Forskningsmæssigt er det dog uholdbart, da der er tale om løse slutninger på et selektivt datamateriale. Dernæst postuleres en hurtig stereotypisering af det dunkle fænomen »en terrorist« ved at anføre, at man må tro, at nutidens terrorister på mange måder har egenskaber til fælles med besættelsestidens, idet de kan få den styrke, de selv mangler, ved at tilslutte sig en totalitær bevægelse.

Kuschel og Zand giver en fin beskrivelse af, hvorledes omgivelsernes negative forventninger skaber lavere præstationer hos deltagere i testsituationer. De skriver: *Man har altid troet, at tests er objektive, dvs. at alle, der deltog i dem, havde samme betingelser for at besvare de stillede spørgsmål eller opgaver* (side 90). Men en række socialpsykologiske undersøgelser tyder på, *at forskelle i testsituationer ikke kun har noget med intellektuelle færdigheder at gøre eller dybtliggende kulturelle forskelle, men derimod med, om man bukker under for en samfundsskabt selvinstruktion* (Kuschel og Zand, 2007: 90).

Kuschel og Zand beskriver dette som stereotypi-truslen. Denne består i, at en hel gruppe mennesker overtager majoritetssamfundets negative syn på dem. De skriver – på baggrund af en række videnskabeligt velgennemførte undersøgelser – at medlemmer af stigmatiserede grupper ofte har kendskab til de sociale stereotyper, der eksisterer om dem – og at denne viden kan medføre, at disse menneskers præstationer i testsituationer (side 88). Kuschel og Zand (side 89) citerer Crocker & Quinn (2001):

Stereotypitruslen forudsiger, at selvom stigmatiserede og ikke-stigmatiserede grupper kan være i samme situation, som at besvare en standardiseret test, så har situationen forskellig mening for den stigmatiserede og den ikke-stigmatiserede, og som følge deraf får man forskellige resultater.

Så når man blander ideologi og videnskab – gennem nedværdigende beskrivelser ud fra kliniske undersøgelser af enkeltpersoner – så sker det i den omtalte kronik på et forskningsmæssigt diskutabelt grundlag, idet der ses bort fra den omtalte socialpsykologiske forskning.

Både Lavik & Sveaass' bog og Kuschel & Zands er politisk psykologi ved at vise, hvorledes sammenblanding af videnskab og ideologi er farlig, idet det kan føre til brud på almindelige rettigheder for de grupper, der på forhånd er udpeget som fjender.

Lavik & Sveaass har igennem hele bogen et godt fokus på betingelserne for at organiseret vold opstår – samt konsekvenserne af den. De beskriver sammenhængen mellem politik og psykologi, såvel i det præventive som det behandlingsmæssige.

I kapitlet om tortur beskrives torturens mål og metoder samt dens konsekvenser på individer og grupper. Det beskrives, hvorledes behandling af torturoverlevende kan være vanskelig og må støtte sig på grundige videnskabelige undersøgelser af effekt og resultater, målt såvel på symptomreduktion som på deltagelse i sociale aktiviteter og i form af en fortsat kamp imod krænkelse af menneskerettighederne.

6. Aktuel debat

Dette er godt i tråd med den aktuelle debat om behandling af torturoverlevende blandt andet i British Medical Journal fra december 2006 til marts 2007. Også her efterlyses forskning i den bedste behandling af torturoverlevende. Dette er måske endda særligt relevant for os i Danmark, da debatten tager afsæt i en kritik af Forsknings- og Rehabiliteringscentret for Torturofre (RCT) her i landet. Debatten kan ses på Internettet på <http://www.bmj.com/cgi/content/full/333/7581/1230>

Kritikken drejer sig ikke om politikken, der føres på området. Den fremhæves endda som særlig positiv med bevillinger og velvilje. Kritikken drejer sig om, at RCT efter 30 års bevillinger ikke har udviklet evidensbaserede behandlingsmetoder.

Kritikken fremføres af Metin Basoglu, en anerkendt forsker i effekt af behandling af mennesker, der er traumatiserede af naturkatastrofer og tortur, folkedrab, borgerkrig, m.v.. Basoglu har påvist, at kort, fokuseret adfærdsterapi i de fleste tilfælde kan behandle traumatiseringen (der består af kontroltab, frygt og angst). Også en anden af de mest anerkendte forskere inden for feltet, Bessel van der Kolk fra Harvard Universitet, viser, hvorledes der kan opnås behandlingsresultater for massivt traumatiserede mennesker gennem kombination af samtale og fysiske aktiviteter (en oversigt findes i van der Kolk, 2003).

Basoglu skriver, at denne forskning ikke er indgået i behandlingen på RCT, men at man i stedet har eksperimenteret med metoder, som man »troede« og »syntes« var gode. Man kalder det den multi-disciplinære behandlingsform. Det betyder, at en læge, en psykolog, en socialrådgiver og en fysioterapeut alle behandler patienten, enten parallelt eller samtidigt. Der er ikke på nogen tidspunkt i de år, centret har eksisteret, været fremlagt nogen dokumentation for metodens effekt, skriver Basoglu. Da der endelig kom en undersøgelse i 2005, viste denne, at der statistisk set IKKE er nogen virkning af behandlingen. Klienterne har det i gennemsnit hverken værre eller bedre end før behandlingen. Undersøgelsen var en Ph.D. afhandling af Jessica Carlsson.

Det må forundre, skriver Basoglu, at det har taget 30 år overhovedet at komme frem til at undersøge egen praksis på videnskabelig vis – og derved dokumentere, at den undersøgte metode ikke virker. Metoden dur altså ikke til formålet – med mindre, som Basoglu skriver, at vi kan sandsynliggøre, at torturofre, der ikke er i behandling får det markant værre i samme tidsrum. Det kan vi ikke. Og hvis vi kunne, ville det være et væsentligt argument imod, at de private behandlingscentre lader folk stå på ventelister i årevis, før de tilbydes hjælp.

Basoglu nævner endvidere, at hver gang man omtaler, at der faktisk findes evidensbaserede behandlingsmåder for voldsomt traumatiserede mennesker – så mødes man med argumenter om, at torturofre er særligt voldsomt traumatiserede, og at der derfor kræves særligt langvarig behandling. Men, skriver han, disse argumenter bygger på følelser, ideer og meninger, der ikke kan begrundes med henvisning til videnskabelige undersøgelser.

Basoglu skriver, at dette er et eksempel på, hvor galt det kan gå. Selvom man har haft rigelige bevillinger, har man ikke udviklet gode, effektive behandlingsmetoder. Og man har alligevel eksporteret sine ideer til ca. 100 centre rundt omkring i verden. Og der er den virkningsløse – og dyre – behandling fortsat, rapporterer han fra besøg på mange af disse centre.

I debatten i *British Medical Journal* anføres det blandt andet, at det er svært at lave etisk forsvarlig forskning på denne gruppe patienter. Det afviser Basoglu – man kan til enhver tid tilfældigt dele indvisiterede patienter i to grupper: en, der får den almindelige metode og en, der får den behandling, han anbefaler. Og så sammenlignede resultater.

Det anføres også, at det kan være farligt at publicere resultater, der viser at behandlingen ikke hjælper, da politiske kræfter kunne misbruge dette. Men hvem har ansvaret for en behandling, der ikke virker – politikerne eller bestyrelse og ledelse, spørger Basoglu. Bekymringen synes i øvrigt ikke i tråd med, at ingen politiske partier brugte omtalen af, at RCT tog 85000 kroner for en gruppesession (omtalt i medierne juni 2006) til at ville skære ned på bevillingerne til dette vigtige område.

Et svar kommer fra RCTs direktør, der skriver, at man nu bruger en kognitiv adfærdsterapi samt anvender WHO's funktionsbeskrivelse for handikappede (ICF) på torturoverleverne.

Basoglu responderer, at der netop ikke er evidens for kognitiv adfærdsterapi for torturoverleverne – som det er fremgået af debatten tidligere. Mht. ICF svarer Basoglu, at man må undre sig over, at man nu starter helt forfra, når der allerede ligger evidens for effekten af bestemte behandlingsformer – nemlig især den korte og billige adfærdsterapeutiske kombineret med mulighed for arbejde og deltagelse i sociale netværk og aktiviteter. Basoglu beskriver dernæst, hvor lang tid det tager at evidens-basere en behandlingsmetode og et måle-redskab til en bestemt patient gruppe. Hvorfor ikke bygge på den forskning, der findes, spørger han – og mødes desværre kun med tavshed.

Dette kan måske skyldes intern usikkerhed, der viser sig f.eks. ved at direktøren i en pressemeddelelse den 13. juni 2006 skriver, at »*RCTs tværfaglige behandling er baseret på international evidensbaseret forskning*«. Denne udtalelse modsiges direkte i en artikel i *Psykolog Nyt*, nr. 2, 2007, skrevet af, blandt andre, lederen af behandlingsafdelingen samme sted: *Problemet er blot, at der ikke findes en eneste undersøgelse, som videnskabeligt dokumenterer, at den ene metode er at fortrække frem for den anden, når man arbejder med traumatiserede flygtninge, som lider af ekstrem stress.*

Tortur skaber en *tavshedens kultur*. Dvs. at ingen tør sige noget, ingen ved noget, og alle er bange for hinanden. Ingen medarbejdere inden for feltet og ingen torturofre har ytret sig i debatten. Dyb tavshed også fra forskningsudvalg og bestyrelse.

Debatten i *British Medical Journal* ender med at Basoglu støtter et forslag om, at de midler, der gives per automatik til bestemte centre – til forskning og rehabilitering – sættes i fri licitation, så der bliver åbne muligheder for at byde ind på området og kvalitetsvurdere de forskellige forslag.

Tiden er nu moden til, skriver Basoglu, at vi gennem forskning kvalitets-sikrer dette område. Det må vi gøre af respekt for torturoverleverne. De kan

hjælpes – gennem kort og effektiv indsats. De er og kan i endnu højere grad blive en ressource for vores samfund.

Basoglus forskning er politisk betydningsfuld videnskab, når den er mest skarp. Her er ikke tale om holdninger, men om forskning med klare resultater. Der kan på den baggrund meget klart argumenteres for, at midler, der egentligt var bevilget til at hjælpe torturoverleverne, ikke hensigtsmæssigt bruges til området. Derved sker der i den institutionelle praksis netop den vedligeholdelse af en ulige fordeling af kulturel, social og økonomisk kapital, som Bourdieu's analyser har påpeget. Uligheden reproduceres i stedet for at mindskes. Derfor er Basoglus kritik i høj grad en politisk kritik af, at midler, der er bevilget til torturoverleverne, ikke kommer disse til gode.

7. Forskningsresultater som argument i den politiske debat

Basoglu har ligeledes helt aktuelt bidraget til en debat om virkningerne af psykisk tortur. I en artikel i *Archives of General Psychiatry* fra marts 2007 fremlægger han resultaterne af en stor undersøgelse af torturoverlevere i det tidligere Jugoslavien. Baggrunden for artiklen er, at forsvarsministeriet og justitsministeriet i USA argumenterer for, at tortur skal defineres snævrere end det gøres i FN's konvention mod tortur og anden grum, umenneskelig og nedværdigende behandling. Tortur skal ifølge deres forslag kun omfatte voldsom fysisk tortur. Basoglu *et al* skriver, at det ville betyde, at følgende ville falde uden for definitionen af tortur:

... various interrogation and detention procedures, such as blindfolding, hooding, forced nudity, isolation, forced standing, rope bondage, deprivation (of sleep, light, water, food, or medical care), and psychological manipulations designed to break a person's resistance (e.g., humiliating treatment or other acts designed to create fear, terror, or helplessness in the detainee)...(Basoglu et al., 2007: 277).

Argumentationen er, at man ikke videnskabeligt kan påvise, at disse former for mishandling skaber vedvarende mentale problemer for dem, der udsættes for dem. Men det modbeviser Basoglu igennem undersøgelsen¹.

Undersøgelsen omfatter 1358 ofre for krigshandlinger af forskellig art. Undersøgelsen af tortur-ofrene omfattede 279 personer. De er alle blevet testet med en række tests mellem 11. marts 2000 og 30. juni 2002. Interviewene blev varetaget af 21 psykiatere og psykologer, der var træned i at gøre det på samme måde, og de blev opgjort af én psykiater med viden om dette for at standardisere opgørelserne.

1 Stor tak til dr. phil. Benny Karpatschhof for kommentarer til beskrivelsen af undersøgelsens statistiske metode.

Resultaterne var, at 49 af torturoverleverne var voldsommere traumatiserede af andre hændelser under krigen end af torturen. Disse 49 indgik ikke i den specifikke undersøgelse. Ud af de resterende 230 havde 174 vedvarende PTSD og 128 havde aktuelt PTSD, 39 havde depression aktuelt, 40 havde haft en depressiv periode, og 34 havde mindst 1 angstlidelse ud over PTSD. Af de 128 med aktuell PTSD havde de 38 også depression.

De former for tortur, de har været udsat for, opdeles i

1. Seksuel tortur (voldtægt, befangling af genitaler, seksuelle overskridelser)
2. Fysisk tortur (ophængning i håndled med armene på ryggen, drukning, kvælning, elektriske stød, slag under fødderne, brænding på dele af kroppen, udtrækning af tænder, udstrækning af kroppen, slag, ophængning i hænder eller fødder, indsættelse af nåle under negle, slag på ørene med hul hånd, at blive trukket eller løftet i håret).
3. Psykologisk manipulation (fingeret henrettelse, at overvære tortur af nærtstående personer, trusler om voldtægt, trusler mod familie, at overvære tortur af andre, døds-trusler, trusler om mere tortur, skift i afhørernes holdninger til ofret).
4. Nedværdigende behandling (at få urin eller afføring kastet på sig, at være nøgen, afføring i maden, verbal udskældning, chikane og ydmygelse).
5. Tvungne stillinger (bundet med reb, at stå med vægt på forskellige dele af kroppen, tvunget til at stå op, begrænsning af bevægelse).
6. Ubehagelige påvirkninger (ekstrem varme eller kulde, skarpt lys, koldt vand, høj musik).
7. Fratagelse af mulighed for opfyldelse af basale fornødenheder (isolation, forhindring af vandladning eller afføring, bind for øjnene, forhindret i at sove, fratagelse af vand, fratagelse af lægehjælp, fratagelse af mulighed for personlig hygiejne, fratagelse af mad, manglende privathed, uhumiske omgivelser).

Det viser sig, at set som påvirkningsfaktor har voldtægt den højeste gennemsnitlige score på *lidelse* og ligeledes en meget høj score på oplevelse af at *mangle kontrol*. Det er disse to oplevelseskvaliteter, der undersøges gennem interviews med deltagerne i undersøgelsen.

Mht. graden af oplevet lidelse er de højest rangerede påvirkningsfaktorer (stressorer): voldtægt, ophængning i håndled med armene på ryggen, kvælning, fingeret henrettelse, elektriske stød, slag under fodsålerne, at overvære tortur af nærtstående, trusler om voldtægt, brænding på dele af kroppen.

De højest placerede på scoring mht. oplevelse af manglende kontrol er: kvælning, udtrækning af tænder, voldtægt, elektriske stød, befangling af genitaler, slag under fodsålerne, seksuelle tilnærmelser, brænding på dele af kroppen.

Der er således en tendens til, at kontroltabet især er stort ved de fysiske og seksuelle torturmetoder og at ligeledes ubehaget er stort ved disse, men det er også stort ved de voldsomme psykologiske manipulationer. Ved *lidelse* sås det, at psykisk mishandling i form af fingeret henrettelse, overværelse af tortur af nærtstående personer, trusler om voldtægt, befaling af genitaler og isolation lå lige så højt som fysisk tortur.

Dette kan kaldes påvirkningskomplekset, der består i arten af stressor og reaktionen på denne i situationen.

Derefter delte forskerne gruppen op i tre undergrupper. En gruppe omfattede dem, der alene havde været udsat for psykisk tortur (20 personer), en anden dem, der havde været udsat for psykisk tortur samt at blive slået (44 personer) og en tredje gruppe, der omfattende dem, der havde været udsat for psykisk tortur samt mindst én form for fysisk tortur ud over at være blevet slået (166 personer).

Ved at sammenligne disse grupper, konkluderes det, at gruppe tre ikke beskriver en højere grad af lidelse eller kontroltab under tortur end de andre grupper. Forskelle findes heller ikke på det, vi kan kalde reaktionskomplekset, nemlig graden efterfølgende PTSD og depressionssymptomer. Der blev dog fundet to signifikante forskelle, nemlig på arbejdsevne og på *Beck's depression inventory*. Den første forskel kan eventuelt forklares ved fysisk handicap og smerte forårsaget af den fysiske lemlæstelse. De anden forskel kan være kommet af undersøgelsens metodik på dette trin i processen, idet der ikke her er taget hensyn til, at gruppe tre omfatter de personer, der har været udsat for den mest omfattende tortur, som også omfatter mere af den psykiske tortur. Denne overvejelse fører frem til en undersøgelse af netop den kvantitative side, dvs. hvor mange former for tortur – og hvor hyppigt – ofret har været udsat for. Der findes en stærk korrelation mellem det samlede antal tortursituationer og –former og graden af efterreaktioner (PTSD og depression). Det samlede antal af tortur stressorer betegner Basoglu som *et objektivt mål for graden af tortur*.

Næste trin i undersøgelsen er en regressionsanalyse, hvor graden af PTSD og depression undersøges for sammenhæng med den objektive grad af tortur, oplevelsen af torturen, alder, uddannelse og køn. I den endelige analyse vises det, at der ikke er en sammenhæng mellem den objektive grad af tortur og eftervirkninger. Det er der derimod imellem oplevelse af kontroltab og lidelse under torturen og højere grad af senere reaktioner (PTSD og depression). En særligt sårbar konstellation blev fundet i det at være mand, have lav grad af uddannelse og opleve en høj grad af kontroltab og lidelse (*distress*) under torturen.

Undersøgelsen kan således konkludere, at fysisk smerte under torturen ikke i sig selv er den væsentligste forudsætning for, at torturoverleveren udvikler traumatisk stress. Den psykiske tortur bidrager i lige så høj grad til det samlede billede af torturens eftervirkninger. Det er oplevelsen af kontroltab og lidelse under torturen snarere end blot udsættelsen for bestemte

torturformer, der viser sig at hænge sammen med en højere grad af PTSD og depression efterfølgende.

Der er en kumulativ effekt af sammenkobling af forskellige torturmetoder, idet det kan resultere i højere grad af oplevet hjælpeløshed. Hvis fysisk tortur kombineres med, at ofret får bind for øjnene, nedsættes hendes/hans mulighed for at forudse, hvad der vil ske, og muligheden for en oplevelse af kontrol forringes. At skabe angst og frygt i ofret samt at skabe en følelse af total hjælpeløshed gennem fratagelse af enhver form for oplevet kontrol er torturens mål – og det er de faktorer, der hænger sammen med en højere grad af PTSD efterfølgende.

Undersøgelsen konkluderer således, at aggressive afhøringsmetoder og fængslinger, der omfatter manglende opfyldelse af basale behov (mad, søvn, beskyttelse), udsættelse for ubehagelige omgivelser (varme/kulde, m.v.), ubehagelige stillinger, bind for øjnene, isolation, begrænsning af bevægelser, påtvunget nøgenhed, trusler, ydmygelse, og andre former for mental mishandling, der skaber angst, frygt og hjælpeløshed hos ofret, ikke er væsensforskellige fra fysisk tortur mht. graden af den påførte mentale lidelse, de skaber i situationen og efterfølgende. De fremmer traumatisk stress præcist på samme måde, som fysisk tortur gør det.

Derfor foreslår Basoglu en fastholdelse af formuleringen i FNs konvention mod tortur – hvori der i artikel 1 står:

I denne konvention betyder udtrykket »tortur« enhver handling, ved hvilken stærk smerte eller lidelse, enten fysisk eller mental, bevidst påføres en person med det formål at fremskaffe oplysninger eller en tilståelse fra denne eller en trediemand, at straffe ham for en handling, som han selv eller en trediemand har begået eller mistænkes for at have begået, eller at skræmme eller lægge tvang på ham eller en trediemand, eller af nogen grund baseret på nogen form for forskelsbehandling, når en sådan smerte eller lidelse påføres af eller på opfordring af en offentlig ansat eller en anden person, der virker i embeds medfør eller med en sådan persons samtykke eller indvilligelse. Smerte eller lidelse, der alene er en naturlig eller tilfældig følge eller del af lovlige sanktioner, er ikke omfattet.

Det skal stadig understreges, at også den mentale mishandling er en genuin del af torturen. Det er særligt aktuelt, fordi der i dag er en tendens i retning af at ville tillade et vist niveau af psykisk tortur i afhøringer og fængslinger af bestemte grupper, herunder hovedsagligt mennesker, der er *udpegede* (dvs. før en domsafsigelse) som mulige terrorister. Man søger således at lægge denne form for mishandling ind under en form for legitimitet.

Basoglus forskning viser, at den »milde« tortur er lige så meget tortur, som den grove fysiske lemlæstelse er det. Dette er et væsentligt argument

for, at man ikke kan redefinere torturbegrebet og gradbøje det. Tortur er tortur uanset form, og har voldsomme konsekvenser for ofrene.

At bruge videnskabelige undersøgelser som et tungtvejende argument i en aktuel debat er politisk forskning, når den er bedst. Dette handler ikke kun om holdninger, men om at vise at dominerende diskurser er forkerte i forhold til dokumenterbar viden. Dette er modig forskning – og forskning af høj videnskabelig kvalitet og med en høj grad af etik.

8. Afslutning

Det peger på en god udviklingsmulighed for psykologien, at den politiske betydning af videnskabelige undersøgelser – der er udført på en forskningsmæssig god måde – nu så klart træder frem, som det sker i de ovenfor nævnte bøger og artikler. Dette adskiller sig fra tidligere tiders politisering inden for psykologien, hvor det handlede om på forhånd at skabe overgribende forklaringer på menneskers politiske deltagelse. Holdninger blev udformet som teorier og blev til skabeloner, der hæmmede for god empirisk forskning.

I dag har netop empiriske undersøgelser en styrke i den politiske debat, fordi de – uden på forhånd anlagt teori – dokumenterer, hvordan – og i hvilket omfang – livsvilkår og mental sundhed hænger sammen. Dette er den fælles meddelelse i de omtalte bøger og artikler.

Der er også en fælles meddelelse om, at forskning kan bringe håb: Der *er* faktisk brugbare behandlingsmetoder for turturoverlevende – og disse er bedre end dem, der påviseligt ikke har ført til resultater; det *er* muligt at udfordre stereotyper og fordomme gennem påvisning af deres negative konsekvenser; det er muligt at lade være med at inddele mennesker i grupper gennem forskelsbehandling; det *er* muligt gennem forskning at vise, hvorledes bestemte, dominerende ideologier f.eks. omkring demokrati faktisk fremmer det modsatte i nogle situationer og erstatte dem med forståelser, der er bedre til at opnå det ønskede mål. På denne måde skaber forskningen håb ud fra påvisningen af, at det kan blive bedre – og ved at bidrage til at det bliver det. At skabe håb – og følge op med handling – om at det uhensigtsmæssige, det urimelige, det uretfærdige kan udfordres og situationer kan forbedres, er en opgave for forskning og vidensudvikling.

Også i psykologisk forskning kan det være værd at overveje, hvorledes vi bidrager til at skabe håb og forandring gennem solid dokumentation i stedet for gennem ideologiske brydninger mellem lige gyldige teoretiske konstruktioner.

Ved at konfrontere problemer og skabe muligheder sammen med de berørte kan der skabes håb – på samme måde som Bellman, der blev nævnt ovenfor, kunne skabe glæde (i van Loons & Castagnetta's fortolkning, side 17):

He had been a weak and miserable sinner, but much, he knew, would be forgiven him. For he had well deserved of his fellow men/women. He had been their benefactor. He had made them sing with laughter in their hearts.

REFERENCER

- BALL, J. (2005): Restorative research partnerships in Indigenous communities. I Farrel, A. (Ed.): *Ethical research with children*. Maidenhead: Open University Press.
- BASOGLU, M., LIVANOU, M., & CRNOBARIC, C. (2007). Torture vs Other Cruel, Inhuman, and Degrading Treatment. *Archives of general psychiatry*, 64: 277-285.
- BASOGLU, M. (2006). Rehabilitation of traumatised refugees and survivors of torture. *British Medical Journal*, 333: 1230-1231.
- BIRKELAND, S.A. (2006). Terroristers sjæl – når maskerne falder. *Politiken*. Kronik, 18.10.2006.
- BOYDEN, J., BERRY, J. DE, FEENY, T. & HART, J. (2006) Children Affected by Armed Conflict in South Asia: A Regional Summary. I Reyes, G. and Jacobs, G. A. (Eds.) *Handbook of international disaster psychology*. Vol. 4. Westport: Praeger.
- CARLSSON, J.M. (2005). *Mental health and health-related quality of life in tortured refugees*, Københavns Universitet.
- CROCKER, J. & QUINN, D.M. (2001). Psychological Consequences of Devalued Identities. In Brown, R. & Gaertner, S.L. (Eds.). *Intergroup processes*. London: Blackwell Publishers.
- EISENBRUCH, M, JONG, J.T.V.M. & DE, PUT, W. VAN DE (2004). Bringing Order Out of Chaos: A Culturally Competent Approach to Managing the Problems of Refugees and Victims of Organized Violence. *Journal of traumatic stress*. Vol. 17 (2), 123-133.
- JENSEN, B.L. (1996). Sort på hvidt. *Samvirke*. 30. juni.
- KRAG, H. (2007). *Mangfoldighed, magt og minoriteter*. København: Forlaget Samfundslitteratur.
- KUSCHEL, R. & ZAND, F. (2007). *Fordomme og stereotyper*. København: Frydenlund.
- LAVIK, N.J. & SVEAASS, N. (2005) *Politisk psykologi*. Oslo: Pax Forlag.
- VAN DER KOLK, B.A. (2003). The neurobiology of childhood trauma and abuse. *Child and adolescent psychiatric clinics of North America*, 12, 293-317.
- VAN LOON, H. W. & CASTAGNETTA, C. (1938). *The last of the troubadours – the life and music of Carl Michael Bellman*. New York: Simon and Schuster.
- WILKEN, L. (2006). *Pierre Bourdieu*. Roskilde Universitetsforlag.